

HUSZÁR MIHÁLY

Marcali zsidók: Egyén és a közösség szerepe a magyar–zsidó történelemben^{*}

Jews of Marcali: The role of the individual and community in Hungarian Jewish history

Témaválasztás és célkitűzés

Disszertációm elkészítésének elsődleges célja volt, hogy a marcali zsidók történetének csomópontjait, az egyén és a közösség viszonyát a megismert források alapján bemutassam. Meg akartam ismerni egy járási székhelyen élő vallási kisebbség építő, alkotó, közösségszervező tevékenységét, amellyel az együttéléshez hozzájárult. Fő kérdéseim a következők: kik voltak a jelentős teljesítményt nyújtó, mintaadó személyiségek és miként befolyásolták a magyar történelem eseményei a helyi viszonyokat?

A kutatásom 2015-ben Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című lexiikonjában megjelent rövid szócikk tanulmányozásával kezdődött. Ebben Morgenstern/Marczali Mihály rabbiról írtak, felsorolva a hét megjelent beszédét és írásművét. A továbbgondolt kutatási terv végül az lett, hogy közismertebb marcali születésű személyiségek, mint a főrabbi fia, Marczali Henrik történetíró vagy Lengyel József író életét és családtörténetét szándékoztam újabb eredményekkel kiegészíteni és a szakmai közönség elé tárni. Miután azonban szembesültem e szerteágazó téma adatgazdagságával úgy döntöttem, hogy kiszélesítem a vizsgálódást a közösség történetének bizonyos időszakaira, vezető családjainak és személyiségeiknek a történetére is.

Összefoglalásként arra vállalkoztam, hogy a helyi zsidó közösség történetét befolyásoló csomópontok, egyes maradandót alkotó személyiségek életútjainak

^{*} Témavezetők: Dr. habil. Bebesi György egyetemi docens, PTE BTK TTI – Dr. habil. Vajda Károly egyetemi tanár, OR-ZSE. „Európa és a magyarság a 18–20. században” doktori program.

és a közösség érdekében tevékeny családok történetének tudományos igényű feldolgozásával hozzájáruljak a magyar tudományossághoz. Az eredményeket pedig a marcali, a dél-dunántúli és a mai magyar zsidóság emlékezetének részévé kívánom tenni.

A téma forrásai és a feldolgozás módszertani kérdései

Egyes magyarországi zsidó hitközségekre vonatkozó írások már a 19. század végén, de főképpen a két világháború között megjelentek (például Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebbi időktől 1867-ig*; Kecskeméti Ármin: *A Csanád megyei zsidók története.*). Az 1960-as évektől Scheiber Sándor és Schweitzer József tudós rabbik a hagyomány újjáélesztésével indították el a nagyobb városi hitközségekre fókuszáló monográfiásorozat kiadását. Az 1990-es, de inkább a 2000-es évektől a téma ismét a szélesebb közönség elé került részben a forrásbázis könnyebb elérhetősége miatt, de nem utolsó sorban azért is, mert megnövekedett a hazai zsidóság múltja iránti érdeklődés. Az 1989-es rendszerváltás hozta el azt az új szemléletet, amely elsősorban a holokauszt feldolgozásához kívánt minél pontosabb és teljesebb tudományos háttérrel biztosítani konferenciák szervezésével, kiállítások rendezésével, múzeumok nyitásával és a mindenkori emlékezet helyszíneinek megteremtésével.

Az életrajzok terén a zsidó származású, de zsidóságtól eltávolodott értelmiségiekről (például Jászi Oszkár, Ignótus Pál) sok írás született. De a felekezeti életben belül működő – akár neológ, akár ortodox – rabbikról, akik mégiscsak felekezetük választott szellemi vezetői voltak, máig alig áll rendelkezésre magyar nyelvű történetírói munka. (Említhetem például Löw Lipótót, a fiát, Löw Immánuel, Schwab Löwöt vagy Kohn Sámuel.) Ezzel a munkával ezen a téren szeretnék kezdeményező lenni. Kitérek továbbá a Marcaliban működő rabbik mellett mindazon személyiségekre, akik a vidéki hitközségek és a helyi társadalmak megbecsült tipikus alakjai, tagjai, formálói voltak. Ezt a megismerést segítették az elmúlt évtizedben megjelent monográfiák és a részterületekre (közösségtörténet, asszimiláció és identitás, magyar-zsidó kultúrtörténet) fókuszáló publikációk.

A látszólagos adatbőség ellenére egyes részmák esetében a források hiánya miatt komplex módszert kellett kidolgozni. Prioritást élvezett a prozopográfiai módszer. Az elsődleges források (írott, nyomtatott, közgyűjteményi, családi hagyatékok, fotó, oral history) mellett minden olyan szakirodalmat igénybe vettem, amelyek az egyes korszakok tágabb és a helyi viszonyokról szóló kereteinek bemutatásához szükségesek voltak. Az írottakon kívül bevontam más forrástípusokat is, és alkalmaztam a történelem segédtudományainak, például a genealógiának különféle eszközeit. Ugyancsak indokoltá vált, hogy a zsidó vallással és a kultúrával

kapcsolatos szavak magyarázatát egy *Zsidó minilexikon* című fejezetben helyezem el, amelynek elkészítésében Vajda Károly segített.

Külön egységben kapott helyet a marcali zsidók történetéről szóló fényképválogatás, amely csupán ízelítőt ad egy roppant gazdag és eddig egyáltalán nem ismert forrásegyüttesből, amelynek a részleges feldolgozása megkerülhetetlen.

A magyar zsidók története kapcsán három olyan kifejezést – hiszen éppen azért szorulnak magyarázatra, mert „fogalomként” jelentésük változó, nem egyértelmű – kell megemlíteni, amelyek a kutatás során az egyes életutak vagy a közösség egészének vizsgálata során lépten-nyomon előkerülnek. Ezek pedig az „akkulturáció”, a „magyarosodás” és az „asszimiláció”. A marcali zsidók beilleszkedése a 19–20. század során a többségi társadalomba ezeken a szinteken történt. A 19. század második felében Marcaliban letelepedő első zsidók kezdeti lépésként a formális akkulturáció, elsősorban a magyar nyelv felvétele révén kapcsolódtak a helyi társadalomhoz, fenntartva ugyanakkor hagyományos életmódjuk számos elemét. A jellemző színtér ekkor még csupán a mindennapi gazdasági – a német nyelvet is párhuzamosan használó – együttműködés világa volt. A következő lépést, vagy inkább lépéseket a kulturális magyarosodás jelentette, amelybe a kötelezően előírt elemi iskolában elsajátított nyelvhasználat mellett már egyes esetekben megjelent a magyar vezetéknev felvétele, és elterjedt a nem bibliai utónevek használata is. A hazafiasság rendszeres kinyilvánítása, a magyar művelődési szokásokkal és a többségi kultúrával való azonosulás, sőt a jogkiterjesztéssel a közügyekbe való bekapcsolódás széles tárháza tartozott bele a magyarrá válás folyamatába.

Az asszimiláció volt a következő szint, ameddig Marcaliban még csupán egy-két – például kereszténnyel kötött házasság miatt kitért – személy jutott el. Ennek során a zsidók a teljes beolvadás útjára léptek, nevet változtattak, „elhagyták atyáink hitét” (vagyis kitértek), majd valamelyik keresztény felekezetbe léptek át. Az asszimiláció végül a zsidó eredettudat családi hagyományaként való megmaradásának vagy akár a zsidó elődöktől történő teljes elfordulásnak a példáját is eredményezhette.

A primer forrásokra különböző közgyűjteményekben (a Magyar Nemzeti Levéltár megyei és országos levéltárai, Budapest Főváros Levéltára, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Marcali Múzeum, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, OSZK Kézirattár), valamint a téma szempontjából nélkülözhetetlen családi hagyatékokban bukkantam. Kiemelt fontossággal bírtak az anyakönyvek (felekezeti, állami), a sajtó és egyéb múzeumi források. A 21. századi modern kutatómódszertan alapját a digitalizált forrásokhoz való gyors hozzáférés tette lehetővé, azzal a veszéllyel, hogy az adatgyűjtés a feldolgozás rovására végtelen-né válik. Ez a lehetőség jellemzően a mikrotörténetek, a közösségi események és az átlagemberek életútjának hosszabb-rövidebb, sajtóban történő azonosításához

járult hozzá. A közgyűjteményi források tanulmányozásához olyan segítőkészséggel találkoztam, amely nagyban megkönnyítette a munkámat.

A primer források feldolgozása mellett a hazai szakirodalmi munkákat, szak tanulmányokat is felhasználtam. Igyekeztem a legfrissebben megjelent, kurrens publikációkból is válogatni. Ugyanígy viszonyítási pont volt az egyes részproblémákkal, úgymint a zsidó temetőkkel, a zsinagógaépítéssel, a családtörténettel foglalkozó szakirodalom. A primer és szekunder források feldolgozásával nem csak a szűken vett adatbázisépítésre (prozopográfia), hanem Marcali társadalom-, kultúr-, felekezet- és várostörténeti összefüggéseire is hangsúlyt fektettem.

A 21. századi újfajta kutatási módszerek mellett a témaválasztás behatárolt keretei miatt egy településre, sőt részben a járás falvaira is kitekintő vallási közösségtörténetet kívántam részben bemutatni és elemezni. Jellemzően a névlisták, anyakönyvi adatok nyújtottak olyan adatbázist, amelyeknek vizsgálatában a statisztikai és szociológiai feldolgozás vezetett eredményre.

Az értekezés tudományos eredményei

A marcali zsidók története eddig alig volt ismert a települési és a megyei, sőt a történettudományi szakmai körökben, valamint még a felekezeti történetírásból is hiányzott. A közösségről vagy egyes marcali kötődésű személyekről szóló adatok csak érintőlegesen vagy szócikkek formájában szerepelnek lexikonokban vagy szakkönyvekben. A zsidók említése a településtörténet traumáinak részeként bekerült ugyan felsorolásokba, illetve időnként megemlékezéseken is szóba került ez a téma. A disszertáció megírásával arra vállalkoztam, hogy egy közösség- és családtörténeti, primer (levéltári, múzeumi, családi) forrásokat a központjába helyező és releváns szakirodalmi publikációkat is bevonó alapkutatással részben feltárjam ezt az eddig alig kutatott területet, s egyes csomópontok és témák köré rendezve összegezzem azt, meghagyva a folytatás és az elmélyítés lehetőségét a még feltáratlan időszakok és témák tekintetében.

A marcali zsidók 18. és 19. század közepe közötti történetének jellemzői alapvetően megegyeztek a vármegyei közösségek és az ország hasonló méretű településeinek sajátosságaival. A vándorkereskedők megjelenését néhány család letelepedése, árendabérlését a tradicionális alapokon nyugvó közösségi szerveződés (zsidó község) mint autonóm szervezet létrehozása követte. A temetkezési egyesület, az imaház megalapítása már egy magasabb szintet jelentett. A marcaliak története abban volt más – például a zsidók kaposvári betelepülésének az Eszterházyak általi késői engedélyezésével szemben –, hogy a Széchényi család befogadó szemlélete és a település járási székhely szerepe miatt például egy időben, a 18. század végén a vallási bíróság (*bét din*) és az adóbeszedés ideiglenes központja is itt működhetett.

A közösség gyarapodását a környék legnagyobb, karzattal is ellátott zsinagógájának (1840) és a rabbilakásának a felépítése követte. A reformkori magyarosodás az országos példákhoz hasonlóan táptalajt talált a helyi zsidók között is, hiszen a maroknyi közösségből többen csatlakoztak az 1848–49-es szabadságharcban küzdő magyar honvédsereghez. Több '48-as veterán (pl. Lichtenstern Lipót) pedig később költözött Marcaliba, alapított családot és működtetett jól működő kereskedőüzletet. A vizsgálódás során kiderült, hogy 1851-ben a létszámában gyarapodó, de alapvetően még mindig szegény hitközség egy olyan rabbit, Morgenstern Mihályt (1823?–1889) tudott felfogadni, akit az iskolázottsága, tanítómesterei (Schreiber Mózes, Löw Lipót), tudása és a zsidók egyenjogúsításának közvetítésében (1867), az Izraelita Egyetemes Gyűlésen (1868–69) végzett munkája, sőt a magyarosodásban viselt úttörő szerepe országos ismertségűvé, mintaadóvá tették. A marcali közösség az 1860-as és 1870-es évek fordulóján „hagyta le” létszámában – az egyetemes gyűlésre szervezett képviselő-választás körüli szervezési munkák révén – vetélytársát, a szomszédos Lengyeltóti hitközségét, és vált Északnyugat-Somogy zsidók lakta falvainak anyakönyvi kerületi központjává. A marcali zsidókat az első antiszemita támadás 1882–83-ban érte, amelyben Kovács Zsigmond veszprémi püspök és Marczali/Morgenstern Mihály központi szerepet vállalt, így az események nem fordultak át súlyosabb szintre. A zsidó újévi beszédnek összehasonlítása a kor híres rabbijának, Kohn Sámuelnek beszédével, illetve a somogyi országgyűlési képviselő, Somssich Pongrác publikált álláspontjával tanulságos eredményeket hozott.

A Marczali Mihály főrabbi halálát követő évtizedekben, 1889 és 1915 között több, magasan képzett rabbi is szolgálatot vállalt Marcaliban (dr. Klein József, dr. Enten Manó), de a nehézségek miatt rövidesen elpártoltak a településtől. Sikerként a járási székhelyen megfordult összes rabbi életrajzát összefoglalni, így például megismerhetővé vált az is, hogy Klein József milyen országos kitekintésű ambíciókkal rendelkezett. Összegyűjtöttem mindazon eseményeket, amelyekben a rabbik részt vettek, így fény derült Enten Manó 1915-ben elmondott háborúellenes beszédére. A rabbik mellett sok adatot gyűjtöttem össze a hitközség vezetőiről, a tanítókról, az orvosokról és egyéb, a hitközségben tevékenykedő személyekről is. Kiemelten vizsgáltam a második zsinagóga építését (1896–1906), amely a magyaros szecesszió kevés országos példáinak egyike volt. Külön fejezetekben foglalkoztam a zsidók és keresztények gazdasági és közéleti kapcsolataival a 19. század második felében és a 20. század elején.

A helyi zsidók első világháborús részvétele sem történt másképpen, mint az ország más településein. Az adatbázisok (anyakönyvek, hadilevéltár) lehetővé tették, hogy számba vegyem a hősi halottakat, valamint kitértem a veteránok szerepére, és a hősi halottak emlékeztetének felekezetbeli (1924) és közös megörökítésére (1930) is. Az egyik alfejezetben bemutatott veteránok 1918–1919-es szerepvállalásának

vizsgálata során számos új adat került elő, amelyek rávilágítottak a háborús trauma által érintett férfiak sorsára. Kiemelten kutattam a Magyarországi Tanácsköztársaság bukását követő megtorlás zsidó áldozatainak szenvedéstörténetét, amely egy új résztémának lett az alapja. A marcali zsidók 1920 és 1944 közötti története más közösségekkel számos párhuzamos vonást mutat, de akadnak egyedi jellegzetességek is, mint például az, hogy 23 éven keresztül nem sikerült a rabbiszéket betölteni, így az anyahitközség nem tudta megfelelően ellátni a hívek vallási életének gondozását. Sikerült részben rekonstruálni az 1938-ban megválasztott utolsó főrabbi, dr. Löwy Adolf életútját és munkásságát, sőt kapcsolatrendszerét is, amelynek például az egyik legfontosabbja Scheiber Sándor, a magyar-zsidó tudományosság legnagyobb alakja volt.

A hatodik fejezetben összefoglaltam mindazt, amit a marcaliak a zsidóüldözésben és a holokausztban megtapasztalni kényszerültek. Kiemelt forrásként szolgált a járási székhely és az anyakönyvi kerület falvainak 1944 áprilisában készült névlistája. Ez a dokumentum nagy jelentőségű, kimerevített pillanatsfelvétel, amely alkalmas a közösség viszonyainak elemzésére és diagramokon való ábrázolására. A deportált közösségről szóló híradások összegyűjtése drámai és megrázó tényadatokkal szolgált a kutatás számára. A puszta létszámadatokon túl feltárult a deportáltak és a munkaszolgálatba elhurcolt marcali férfiak, nők és gyermekek személyes sorsa. A teljesség igényével kívántam pontosítani Marcali zsidóságának emberveszteségét, amely szerint a településről deportált 255 személyből 199 főt gyilkoltak meg.

Az 1945 és 1963 közötti időszak a közösség elpusztításának utóélete. Mindazon forráscsoportot vizsgáltam, amely lehetőséget adott a veszteség és a hiány bemutatására. Végső és legfontosabb célom, hogy pontosan számszerűsítsem és nevesítsem az áldozatokat, valamint a hazatérő túlélők közül többnek arcot adjak. A statisztikai adatbázisok és diagramok elkészítésében nagy segítséget kaptam Németh Ildikó szociológustól. Az adatok pontossága és a végső számarányok összeállítása a közös munkánk eredménye.

Egy fontos tanácsot megfogadva elkészítettem a helybeli zsidó közösség létszámának változását bemutató táblázatokat, az említett évszámokat tekintve időkeretnek. Ezt összehasonlítottam a járás és a megye nagyobb hitközségeinek adataival.

A marcali neológ családi mintákat bemutató fejezetben a fókusz az egyes családok 4–5 generációs történetére helyeződött. Marczali/Morgenstern Mihály főrabbi életútjához kapcsolva mutattam be kiterjedt családját, és a privát kapcsolatainak feltárásával – így a híres Freyer S. Jakab győri, majd újvidéki főrabbiival vagy a zalaszentgróti rokonságával – teljesen ismeretlen területek váltak megismerhetővé az akkulturációtól a kulturális magyarosodáson keresztül az asszimilációig tartó 200 éves családtörténetben. A főrabbi fiának, Marczali Henriknek (1856–1940), a magyar történetírás egyik legnagyobb teljesítményű alakjának

eddig még ismeretlen családtörténeti adataival a szülőhellyel és a marcali rokon-sággal való kapcsolata vált árnyaltabbá.

Marcali egyik legbefolyásosabb zsidó családjának leszármazottja volt a magyar irodalom egyik jeles alakja, Lengyel József (1896–1975) író, költő, lapszerkesztő. Marcaliból indult egy vagyonos és elismert kereskedőcsaládból. Nagynénje a település legtehetősebb ügyvédjének, Mayer Ignácnak a felesége lett. Lengyel József, habár egy vallását tartó neológ családba született, de elfordult tőle, és kommunista lapszerkesztőként menekülni kényszerült 1919-ben Magyarországról. Az író a Gulag magyar írójának tekinthetjük, hiszen elsőként publikált a szibériai munkatáborokról szépirodalmi írásaiban, miután 1955-ben marcali szőlőbirtoka eladásának árából 35 év után hazatérhetett.

A Mitzki–Löwy–Steiner kerekedőcsaládnak viszonylag jól adatolható történetét ugyancsak feltártam. A következő, a Gold család az iparosságot képviselte. Ez a családtörténet az 1919-es traumát hordozta magában, mivel két tagját (Gold Vilmost és Gold Ferencet) is elvesztette a fehérterror idején.

Az egyik legjobban dokumentált történet a Marczali–Berger–Dénes családé. A sokgyermekes, iskolázott tagokból álló, a hitközség vezetésében és a település társadalmában is tekintélyes família sorsát átszővi az első világháború, 1919, a holokauszt és az 1952-es kitelepítés. Marczali Henrik helyben élő rokonai közül központi helyet foglal el Dénes Imre (1910–1973) ügyvéd, akinek viszontagságos életében a veszteségek ellenére a derű, az optimizmus és a hagyományok átöröklése egyaránt fontos szempontot jelentett.

A marcali zsidókat a 19–20. század során háromszor érte csoportos trauma. Először 1882–83-ban, a tiszaezlári per hatására kirobbant antiszemita hullám alkalmával, amelynek azonban még nem voltak halálos áldozatai, csupán rémhírterjesztés és fosztogatás történt. Másodszor 1919 augusztusában, amikor 25 volt direktórium tagot, köztük 6 főt, a hitközség és a helyi társadalom prominens zsidó származású tagjait végeztek ki a fehér különítményesek. A harmadik antiszemita támadás, a holokauszt 1944-ben érte a marcaliakat, amelynek során a német és a magyar hatóságok közreműködésével szinte teljesen elpusztították és kifosztották a közösséget.

A disszertációban készítettem még egy – az interdiszciplinaritást figyelembe vevő – muzeológiai szempontú fejezetet is, amelyben kiválasztottam azokat a forrásértékű műtárgyakat, amelyek a közösség történetét az olvasónak elmesélik. Egy fénykép, egy papírdokumentum vagy egy sérült sírkő magában hordozza az elpusztított zsidó közösség múltjának egy-egy szeletét.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34910>